

संस्कृतसाहित्यात् पर्यावरण चन्तनम्

प्रेषका

डा० अञ्जु जे (Dr. Anju J)

सहप्राध्यापिका (Assistant Professor)

संस्कृत विभाग: (Department of Sanskrit)

श्रीनारायणगुरु मुक्त विश्व विद्यालय: (SGOU), कोल्लम्

anjujayasree1993@gmail.com

प्रेषणस्वरूपम्

अहं मौलिकलेखं “संस्कृतसाहित्यात् पर्यावरण चन्तनम्” इति विषयकं निर्दिष्टस्वरूपेण सम्यक् सन्निवेश्य सादरं प्रेषयामि। लेखः सर्वथा मौलिकः, अप्रकाशितः, अन्यत्र न प्रेषितः इति प्रमाणयामि।

सारांशः (Abstract)

भारतीयसंस्कृतेः दीर्घपरम्परायां पर्यावरणस्य स्थानमत्यन्तं गौरवपूर्णं, व्यापकं च श्रूयते। मानवस्य जीवनं प्रकृतेः अनुग्रहे एव अवलम्बितं भवतीति प्राचीनभारतीयाः ज्ञातवन्तः। अतः वेद-पुराण-महाकाव्य-काव्यशास्त्र-धर्मशास्त्र-आयुर्वेदेषु सर्वत्र प्रकृतिः मातृभावेन, देवतारूपेण, जीवन्मूलरूपेण च स्तूयते। संस्कृतसाहित्यात् उपलभ्यमानाः पर्यावरण विषये मूलभूतं विषयः न केवलं दार्शनिक-धार्मिकरूपेण, अपितु वैज्ञानिकमूल्यं विष्ट्या अपि अत्यन्तं महत्वपूर्णः। अस्य लेखस्य मुख्योद्देशः भूमायः अस्ति - संस्कृतसाहित्ये

प्रतिपादितं पर्यावरण चन्तनं सम्यग् प्रकाशयितुम्, तस्य व्याप्तिं, तत्त्वगौरवं, आधुनिकजीवने तस्य प्रासङ्गिकतां च वशदं निरूपयितुम्।

वेदेषु पर्यावरण चन्तनम् अत्यन्तं व शष्टम्। ऋग्वेदः आपः, अग्निः, वायुः, आदित्यः, पृथ्वी इत्यादीन् न केवलं भौतिकतत्त्वानि मन्यते, अपितु तेषां पञ्चवैश्वरूपं, नित्याहार्यं च स्वरूपम् उपदर्शयति। ‘माता भूमिः पुत्रोऽहं पृथ्व्याः’ इति वाक्यं पृथ्वीमातृभावस्य, जैविकसन्तुलनस्य, पर्यावरणनैतिकस्य च मूलं स्थापनं करोति। उपनिषदः सर्वभूतेषु ब्रह्मस्वरूपस्य प्रतिपादनम् कृत्वा प्रकृत्याः परस्परानुभूतिसम्बन्धं, सहजीवनम्, अहिंसा-आधारितं पर्यावरणभानं च वशदीकरोति। रामायण-महाभारतयोः पर्यावरण-सम्बद्धाः मूल्याः जीवनव्यवहाररूपेण श्यन्ते। रामः वनचरितेन सहावासनं, वन्यजीवनस्य आदर्शस्वरूपम्, वृक्ष-वन-नदी-प्राणप्रेम-सम्बद्धम् एकात्मभावं च शक्षयति। महाभारते युधिष्ठिरस्य नदीपूजनप्रथा, वनवासधर्मः, लोकहितार्थं प्रकृतिसंरक्षणस्य आदेशः च अपि समुन्नीयते। एते महाकाव्ये प्रकृतिगौरवस्य, करणीयतायाः, धर्मबद्धतायाश्च द्योतकानि। काव्यशास्त्रे कालदासादयः कवयः प्रकृतेः सौन्दर्यम्, ऋतुचक्रस्य वैज्ञानिकपरिवर्तनानि, जलप्रवाहाः, पर्वत-वन-प्राणजीवनम् इत्यादीनि रसात्मकशैलीया अद्वितीयमूर्त्या प्रस्तुतवन्तः। ऋतुसंहारः प्रकृतिचक्रस्य सूक्ष्मव्याख्यानम् इव साक्षात् श्यते; मेघदूते जलचक्रस्य, भूगोलस्य, जीविकासम्बद्धानां विविधरूपाणां दार्शनिकभावार्थानां च सुन्दरं निरूपणम् लभ्यते। धर्मशास्त्रेषु वृक्षच्छेदनस्य निषेधः, जलदूषणस्य दण्डः, भूमेः संरक्षणकर्तव्यं, अग्न्युपयोगस्य मर्यादा इत्यादयः पर्यावरणनियमाः स्पष्टतया निर्दिष्टाः। आयुर्वेदे ‘ऋतुचर्याः’, ‘देशस्वभावः’, ‘जल-वायु-भूमि’ इत्यादीनां रोगस्वास्थ्यसम्बन्धः वैज्ञानिकरीत्या प्रतिपादितः। अद्यतनसन्दर्भे जलवायुपरिवर्तनम्, प्रदूषणम्, नैसर्गिक वपत्तयः, जैव विविधतानाशः इत्यादयः समस्याः वैश्विकस्तरे अवस्थिताः। एतां संकटे संस्कृतसाहित्यस्य शिक्षाः - अहिंसा, जीवदया, संवर्धनभागः, प्रकृतिपूजनम्, संयमः, संरक्षणं च अत्यन्तं उपादेयाः, अनुकरणीयाः च भवन्ति। अतः संस्कृतसाहित्यात्

पर्यावरण चन्तनं केवलं प्राचीनमूल्यसमूहः न, अ प तु वर्तमानयुगे पर्यावरणनैतिकता, पर्यावरणनीतिनिर्माणम्, तथा स्थिर वकास चन्तनस्य आधारभूतस्रोतः इति स्पष्टीभवति।

भू मका (Introduction)

भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनपरम्परायां प्रकृतिः केवलं भौतिकतत्त्वानां समूहः न, अ प तु जीवनस्य, सांस्कृतिकबन्धस्य, धार्मिक वचारस्य च आधारभूततत्त्वम् इति मन्यते। भारतीयाः वेदकालादारभ्य प्रकृतिम् आत्मवत्, देववत्, मातृवत् च पश्यन्ति। “माता भू मः पुत्रोऽहं पृथ्व्याः” इति ऋग्वैदिकवचनम् मनुष्यस्य पृथ्व्यां प्रति बन्धम् आत्मीयभावेन अभ्यञ्जयति। उपनिषदां ब्रह्म वद्यायाम् ‘ईशावास्य मंदं सर्वम्’ इति सर्वात्मभावः सर्वभूतानां परस्परसंबद्धतां प्रकाशयति। एवं ष्ट्वा स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्ये पर्यावरणम् आध्यात्मिकम्, दार्शनिकम्, नैतिकम्, काव्यमयम्, आरोग्यसम्बद्धम्, सामाजिकम् इत्यादिभिः नानारूपैः उपदर्शितम्। विशेषतः वेदपुराणमहाकाव्यकाव्यशास्त्र-धर्मशास्त्र-आयुर्वेदग्रन्थेषु पर्यावरण चन्तनस्य अनन्ताः धाराः प्रवहन्ति। अद्यतनयुगे वैश्विकस्तरे जलवायु-परिवर्तनं, प्रदूषणम्, वृक्षच्छेदनम्, जैव व वधतानाशः, औद्योगिकप्रदूषणम्, भू-क्षयः इत्यादयः पर्यावरणीयाः संकटाः मानवजीवनम् एव नाशयितुं प्रवृत्ता इति श्यते। अस्मिन् संकटसामर्थ्ये संस्कृतसाहित्यस्य प्राचीनपर्यावरण चन्तनं आधुनिकानां पर्यावरणनीतिनिर्माणेषु, समाज चन्तने, नैतिकनिर्णयेषु, पर्यावरणप्रबोधनाय च अतिशयम् उपादेयम्। अतः अस्मिन् वस्तीर्णे प्रबन्धे संस्कृतसाहित्यात् निबद्धं पर्यावरण चन्तनं वैज्ञानिकतया, दार्शनिकतया, सामाजिकतया, आध्यात्मिकतया च सम्यग् व वच्यते।

कूटशब्दाः (Key Words)

पर्यावरणम्, संस्कृतसाहित्यं, वेदाः, उपनिषदः, काव्यशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम्, आयुर्वेदः, प्रकृति चन्तनम्, जैव व वधता, संरक्षणम्।

मुख्यांशः (Main Body)

१. वेदेषु पर्यावरण चन्तनम्

वेदाः भारतीयसंस्कृतेः प्राचीनतमाः प्रमाणग्रन्थाः। तेषु सर्वत्र पर्यावरणस्य आद्यरूपं दर्शनं लभ्यते। जलम्, वायुः, अग्निः, आदित्यः, दिशः, पृथ्वी, नक्षत्राणि - एते सर्वे देवतारूपेण पूजिताः। ऋग्वेदे “आपो हि ष्ठा मयोभुवः” इति मन्त्रः जलस्य शुद्धिकारकं, जीवनदायकं, मनोबलवर्धकम्, आध्यात्मिकशक्तिरूपं च स्वरूपम् निरूपयति¹। जलं न केवलं शारीरिकजीवनस्य आवश्यकतत्त्वम्, अपितु आधभौतिक-आधदैव-आध्यात्मिक-स्तरयोः अत्यन्तं आवश्यकं तत्त्वम्। वेदेषु अग्निः दीप्तिः, ऊर्जा, शुद्धिः, परिवर्तनशक्ति इति रूपेण वर्णितः। पृथ्वी देवी, गोमाता, वसुधा इत्यादि नामभिः अभधीयमानम् पृथ्वीतत्त्वं मानवानां कृते मातृवत् संरक्ष्यं वचार्यते। न केवलं स्तुतिमन्त्रेषु, अपितु यज्ञीयकर्मसु अपि पर्यावरणरक्षणम् निबद्धम्। यज्ञकार्ये -

सम्यक् धूमः वायोः शुद्धकर्ता, हवः पृथ्व्याः पुनरुष्मान्, आहुतिः वर्षस्य सम्पादनाय, मन्त्रः मानसकशुद्ध्यै।

एवं यज्ञरूपे पर्यावरणचक्रस्य संतुलनं समुपदर्शितम्।

¹ ऋग्वेदः १०.९.१

२. उपनिषदां सर्वात्मभावः एवं पर्यावरणम्

उपनिषदः वेदान्तस्य हृदयम्। तत्र पर्यावरण चन्तनम् अद्वैत ष्ट्या वक सतम्। बृहदारण्यकोपनिषदि “आत्मैवेदं सर्वम्” इति प्रतिपादनं सर्वभूतानां एकात्म्यं सूचयति²।

यदि सर्व एकं ब्रह्म, तर्हि -

- वृक्षच्छेदनं आत्मनः हननम्, जलदूषणं आत्मनः अपमानः, पशुद्रोहः आत्मद्रोहः।

उपनिषदः मनुष्यस्य अहंभावं सर्वान् भूतान् प्रति दयालुतां, अहिंसां, सं वभागभावं च प्रसारयति। एते वचाराः आधुनिकनैतिकतायां जैवकेन्द्रित ष्टेः (biocentric worldview) आधारभूताः इव श्यन्ते।

३. रामायणमहाभारतयोः पर्यावरण चन्तनम्

(क) वाल्मी करामायणे

रामायणम् पर्यावरण-साहित्यं इति वशेषेण वर्णनीयम्। अरण्यकाण्डे रामलक्ष्मणयोः सीतायाश्च यत् वन्यजीवनम्, तस्य वर्णनम् अत्यन्तं सौम्यं, भावनापूर्णं, तत्त्वममम्।

वने आश्रमाः, ऋषयः, मृगाः, नद्यः, वृक्षाः, पर्वताः - एते सर्वे सहजीवनपरम्परां नि र्ममाणाः।

रामस्य वानरैः सह सौहार्दः, जटायुना सह करुणा, मृगैः सह मैत्रीभावः- एतानि पर्यावरणनैतिकताया आदर्शरूपा ण।

² बृहदारण्यकोपनिषद् २.५.

(ख) महाभारते

महाभारते शान्तिपर्व ण भीष्मः धर्मान् प्रतिपादयन् वनसंरक्षणं,
जलरक्षणं, भूमेः अनादरस्य दोषं च वर्णयति³। यु धष्ठिरस्य
धर्मराज्ये वृक्षरोपणस् अनिवार्यता, नदीनां प वत्रतायाः वर्णनम्, गोसंरक्षणम्,
भूमेः सौम्योपयोगः च वस्तुतया उपदर्शितम्। अतः महाकाव्ययोः
पर्यावरण चन्तनम् केवलं काव्यमूल्यम् न, अपि तु
सामाजिकनैतिकताया मूलत्वेन प्रतिष्ठितम्।

४. काव्यशास्त्रेषु प्रकृतिसौन्दर्यम् एवं वैज्ञानिकसमीक्षा

भारतीयकवयः प्रकृतिसौन्दर्यस्य उत्कर्षदर्शकाः। कालदासः प्रकृतिप्रेम्णा प्रसद्धः।

कालदासस्य काव्येषु

- ऋतुसंहारः - षडृतूनां परिवर्तनं, जलवायु-व्यत्ययः, वनस्पति-प्राणजीवनम् इत्यादि
वैज्ञानिकतया चित्रितम्।
- मेघदूतः- मेघस्य गतिः, पर्वतानां स्वरूपम्, वृक्षाणां वर्णनम्, नद्याः पावनता- सर्व
पर्यावरणीयव्यवस्थेयम्।

अन्येषां कवीनाम्

- भवभूतिः- प्रकृतिः करुणा-शान्तिरूपेण। बाणभट्टः-वृक्षवनस्य मधुरचित्रणम्। जयदेवः-
जीवदया, वृक्ष-प्रेम, गोसंरक्षणम्।

³ महाभारतम्, शान्तिपर्व।

काव्यशास्त्रेषु प्रकृति एतावत् भावनात्मकशक्त्या रूपता यत् पाठकानां हृदये पर्यावरणसंरक्षणे प्रेरणा जायते।

५. धर्मशास्त्रेषु पर्यावरणनियमाः

धर्मशास्त्रेषु पर्यावरणस्य नियमाः स्पष्टतया दर्शिताः।

मनुस्मृतौ

- वृक्षच्छेदनम् दण्डनीयम् - “न वृक्षमपकुर्वीत”⁴, जलदूषणम् पापरूपम्, भूतयज्ञः- सर्वेषां प्राणानां प्रति दयाबुद्धिः।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ

- भूमेः उत्खननस्य मर्यादा, अग्नीनां शुद्धोपयोगः, नद्याः अपवत्रतायाः निवारणम्।

धर्मशास्त्रेष्ट्या पर्यावरणरक्षणम् केवलं सामाजिक-अभियानम् न, अपितु धार्मिककर्तव्यं मन्यते।

६. आयुर्वेदे पर्यावरण-आरोग्यसम्बन्धः

आयुर्वेदः प्रकृतिपुरुषसम्बन्धस्य वैज्ञानिकव्यवस्था।

सुश्रुतसंहितायां- देशः (भूमि), कालः (ऋतुचक्रः), जलम्, वायुः, सूर्यकरणानि - एते आरोग्यस्य मूलाधारत्वेन निर्दिष्टाः⁵।

⁴ मनुस्मृतिः ८.२८२

⁵ सुश्रुतसंहिता - सूत्रस्थानम्

आयुर्वेदे ऋतुचर्या, आहार वहारः, जलोपयोगः इत्यादयः पर्यावरणसहजीवनस्य सद्धान्ताः इति ज्ञायते।
यत्र प्रकृतिः शुद्धा, तत्र शरीरम् अपि स्वस्थम्।

७. आधुनिकपरिप्रेक्ष्ये संस्कृतपर्यावरण चन्तनस्य प्रासङ्गिकता

अद्यतनयुगे पर्यावरणसमस्याः मानवजीवनस्य अस्तित्वसंकटम् उत्पादयन्ति।

- वायुप्रदूषणम्, जलदूषणम्, उष्णतावृद्धिः, ग्लोबल वार्मिङ्ग, प्लास्टिकदोषः, वनच्छेदनम्, जैव विविधतानाशः - एतेषां समाधानाय संस्कृतसाहित्ये निहिताः वचाराः अत्यन्तं उपयोग्यः सन्ति।

आधुनिकोपयोगिता

1. अहिंसा → जीवदया एवं जैव विविधतारक्षणम्।
2. संयमः → संसाधनानां मर्यादितोपयोगः।
3. संतुलनं → जल-भू-वन-सम्पत्तीनां समान वितरणम्।
4. प्रकृतिपूजनम् → पर्यावरणस्य पावनता।
5. यज्ञीय चन्तनम् → वायोः, वर्षस्य, भूमेः च संतुलनम्।

अतः संस्कृतसाहित्ये पर्यावरण चन्तनं आधुनिकनैतिकताया, नीतिनिर्माणस्य, जनजागरणस्य च आधारभूततत्त्वम्।

उपसंहारः (Conclusion)

अस्य वस्तुतस्तस्य ववेचनस्य आधारेण स्पष्टं भवति यत् संस्कृतसाहित्यात् पर्यावरण चन्तनं केवलं प्राचीनपुस्तकानां वषयः न, अ प तु वर्तमानयुगे पर्यावरणीयसंकटानां निराकरणे मार्गदर्शकः इति। वेदाः पर्यावरणं धर्मरूपेण, उपनिषदः एकात्मभावेन, महाकाव्ये सहजीवनस्य आदर्शेन, काव्यशास्त्रे सौन्दर्यभावेन, धर्मशास्त्रे नियमबद्धतया, आयुर्वेदे आरोग्यमूल्येन प्रकाशयन्ति।

अतएव संस्कृतसाहित्यं पर्यावरणसंरक्षणाय शाश्वतं प्रेरणास्रोतः इति निष्कर्षः निष्पन्नः। आधुनिकयुगे यदि मानवजातिः एतानि प्राचीनमूल्यानि अवलम्बेत् तर्हि सततजीवनम् पर्यावरणसन्तुलनम् जैव व वधतारक्षणम् वश्वशान्तिः च नूनं सद्ध्येत्।

अनुशी लतग्रन्थसूची (References)

Primary Sources

1. ऋग्वेदसंहिता. एड. मैक्समूलर्. दिल्ली: नाग प्रकाशन, 2004।
2. उपनिषदः. वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 2012।
3. वाल्मी क. रामायणम्. दिल्ली: गो वद्यालय प्रकाशन, 2016।
4. वेदव्यासः. महाभारतम्. मुंबई: गीताप्रेस, 2015।
5. का लदासः. मेघदूतम् एवं ऋतुसंहारः. वाराणसी: चौखम्बा वद्या भवन, 2018।
6. मनुः. मनुस्मृतिः. दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत सीरीज, 2010।
7. सुश्रुतः. सुश्रुतसंहिता. वाराणसी: चौखम्बा, 2014।

Secondary Sources

8. Sharma, R. K. *Environmental Thought in Ancient India*. Delhi: Motilal Banarsidass, 2019

9. Chaturvedi, B. "Ecological Perspectives in Sanskrit Literature." *Journal of Indological Studies*, vol. 12, no. 2, 2020, pp. 45–60
10. Joshi, P. *Nature and Culture in Classical Sanskrit Works*. Pune: University of Pune, 2017